

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ СЛОВА ЯК ГРАМАТИЧНОЇ ОДИНИЦІ

У статті запропоновано класифікаційну схему дослідження слова на тлі граматичного ладу сучасної української літературної мови, указано на його міжрівневий вияв. Словесні номінації схарактеризовано в триаспектну вимірі – морфологічному, синтаксичному та словотвірному. До низки найважливіших ознак, що віддзеркалюють морфологічну специфіку аналізованої одиниці, зараховано його морфемну членованість та наголошено на особливій ролі службового сегментного компонента, пов'язаного з вираженням граматичних значень. Закцентовано увагу на функційному призначенні слів маркувати різноманітні за ступенем узагальнення морфологічні категорії. В орбіту кваліфікаційних ознак слова як синтаксичної одиниці потрапили його семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні та комунікативні особливості, що лягло в основу виділення різноманітних за статусом мовних елементів: предикатних і непередикатних (субстанційних) синтаксем; підмета, присудка, співвідносного з присудком головного члена одноядерних конструкцій, керованих членів речення; теми і реми чи їхніх складників. Зорієнтованість на словотвірну класифікаційну домінанту слова уможливила опис його в аспекті похідності. Дослідження словесної номінації в такому розрізі дало змогу вказати на вагому роль дериваційних афіксів, що беруть участь у творенні різноманітних за частиномовною належністю лексем.

***Ключові слова:** слово, морфологічний, синтаксичний і словотвірний рівні, категорія, синтаксема, член речення, тема, рема, афікс.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку лінгвістики позначений посиленою увагою до багатоаспектного вивчення типології граматичної структури української мови, її категорійних і графемних показників, засобів маркування тощо. Зазначений спектр неодноразово був об'єктом наукових пошуків у межах традиційної граматики, зорієнтованої переважно на формально-значеннєві параметри мовних одиниць, та новітньої функційно-категорійної граматичної теорії, пріоритетність якої визначає виразний акцент на комунікативно-когнітивних та семантичних принципах дослідження. Попри те що теоретичні концепції другого різновиду вирізняються більшою повнотою презентації порушених проблем, дещо оновленим їхнім розв'язанням, вони мають своїм опертям традиційно усталені граматичні узагальнення. Тому, на думку І. В. Арнольд, «історію напрямів і теорій не слід сприймати як зміну не виправданих себе концепцій, де кожна наступна заперечує попередню. Звісно, певні думки відкидають як не підтверджені практикою. Але в цілому наука відповідно до законів діалектики розвивається за принципом спіралі. Знання, отримані в один із попередніх періодів, не зникають безслідно, вони відходять на задній план та можуть відродитися на новому витку спіралі» [1, с. 14]. Цілком умотивованими вважаємо й висловлені з цього приводу міркування К. С. Симонової: «Функційно-категорійний підхід не заперечує традиційного, враховує його здобутки, однак його концептуальні положення ґрунтуються на комплексному поєднанні формально-граматичних (від форми до значення) і семантико-граматичних (від значення або функції до форми) особливостей аналізованих мовних явищ» [10, с. 35–36]. Перспективність досліджень, зорієнтованих на різні аспекти опису мовних явищ, дає змогу зацентувати на нових властивостях цих компонентів.

Аналіз останніх досліджень і визначення раніше не досліджених частин проблеми. У контексті окреслених питань певних уточнень і перекваліфікації потребує слово, яке посідає центральне місце в складному мовному механізмі. Варто зазначити, що заглиблення в його типологічну проблематику простежуємо насамперед у студіях із лексикології та

лінгвостилістики (Ф. П. Філіна, А. А. Уфимцевої, Л. М. Васильєва, Е. В. Кузнецової, І. П. Слесаревої та ін., в україністиці – Л. М. Полюги, О. Г. Муромцевої, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Ставицької, С. П. Бибик, С. П. Денисової, Г. В. Межжеріної та ін.), а також граматики (І. І. Мещанінова, О. В. Бондарка, Г. О. Золотової, В. Г. Гака, А. Вежицької, М. Д. Степанової, Г. Гельбіга, В. О. Плуґяна, Г. П. Немца, в українській лінгвістиці – В. М. Русанівського, І. Р. Вихованця, А. П. Грищенко, А. П. Загнітка, К. Г. Городенської, Н. В. Гуйванюк, М. В. Мірченка, Т. Є. Масицької, О. Г. Межова та ін.). Незважаючи на наявність значної кількості напрацювань зарубіжних і вітчизняних мовознавців, проблема дослідження слова й досі перебуває в колі актуальних питань сучасної лінгвістики. Зазначена мовна одиниця передовсім як феномен граматики потребує докладнішої інтерпретації та розгляду на якісно новому рівні.

Відповідно до цього **мету** праці вбачаємо в поглибленому, цілісному вивченні слова на тлі граматичного ладу сучасної української літературної мови, теоретичному обґрунтуванні сукупності його кваліфікаційних ознак. Досягнення сформульованої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) описати класифікаційну схему дослідження слова, аргументувати його міжрівневий вияв; 2) окреслити діапазон морфологічних ознак слова; 3) схарактеризувати слово та трьох підрівнях синтаксичного (семантико-синтаксичному, формально-синтаксичному й комунікативному) ярусу мови; 4) указати на його стосунок до словотвірного рівня.

Виклад основного матеріалу. Застосування функційної морфолого-синтаксичної концепції передбачає виокремлення й нове потрактування слова як центральної одиниці мови загалом та граматики зокрема. Згідно з концепцією І. Р. Вихованця, «**слово** з граматичного погляду є основною морфологічною одиницею, а в сукупності всіх його аспектів (лексичного, морфологічного, словотвірного, синтаксичного тощо) – **основною одиницею мови**» [2, с. 8]. Лише таке послідовно системне бачення цієї мовної величини, що зумовлює корекцію деяких традиційних теоретичних положень, дає змогу відмовитися від ізоляційного її вивчення. Концептуальні засади сучасного потрактування слова, вироблення нових принципів його аналізу мають бути зорієнтовані передовсім на параметри міжрівневого характеру згаданої одиниці. Беручи до уваги подані кваліфікаційні ознаки й наголошуючи на стосунку слова до різних граматичних ярусів, І. Р. Вихованець зазначає: «У сфері граматики слово поєднує **три граматичні рівні – морфологічний, синтаксичний і словотвірний**» [2, с. 9]. Дослідження цієї одиниці в триярусній інтерпретації уможливорює опис і регламентацію її, по-перше, як комплексу морфем – кореневого компонента, що є носієм лексичного значення, і службового сегментного, пов'язаного з вираженням граматичних значень. Вивчення слова в такому розрізі, з опертям на вказані класифікаційні принципи слугує підґрунтям для надання йому статусу морфологічної одиниці. По-друге, особливості функційного потенціалу слова, комунікативної значущості та статус елемента реченнєвої побудови, здатного виконувати роль члена речення чи за відповідної ситуації бути мінімальним (однослівним) реченням, передбачає розгляд його на синтаксичному рівні. По-третє, досить показовий акцент похідності слова, який знаходить віддзеркалення в дериваційних афіксах, дає змогу окреслити його специфіку в словотвірному вимірі. Центральність слова полягає й у тому, що лінгвістичний аналіз інших ієрархічно нижчих і вищих мовних явищ, їхніх категорійних, структурних і функційних особливостей ґрунтується на стосунку цих елементів до основної одиниці мови.

До важливих аспектів дослідження слова належить кваліфікація його як мовного знака, що, позначаючи предмети та явища позамовної дійсності, є носієм змістових функцій, а також поєднує більш або менш визначену систему формальних засобів вираження. Співвідношення семантики й форми належить до центральних проблем граматики, підкреслює перевагу комплексного підходу до трактування низки усталених граматичних явищ і уможливорює кваліфікацію слова як репрезентанта певних категорій. Варто наголосити, що в межах українських словесних номінацій часто відбуваються своєрідні транспозиційні процеси, які лежать в основі градації генетично первинних, спеціалізованих

функцій словоформ, з одного боку, та вторинних морфологічно оформлених функційних можливостей цих одиниць, пов'язаних із явищем мовної еквівалентності. На думку С. Д. Кацнельсона, «якщо змістові функції, що становлять головний нерв граматичної категорії, мають порівняно обмежену сферу дії, то вторинні за походження формальні функції відіграють вирішальну роль у поширенні сфери дії цієї категорії й збільшенні її ваги в граматичній системі певної мови» [8, с. 74]. Двобічна сутність слова, пов'язана зі співвідношенням у ньому семантичного та формально-граматичного змісту, впливає на повноту визначення його кваліфікаційних параметрів, вияву системності й взаємодії різних мовних рівнів. Слушні ідеї про взаємозв'язок семантичних і граматичних ознак у межах слова висловила Н. Л. Іваницька. На її переконання, «граматичний компонент у слові розглядають як такий, що не нашаровується на нього, не виводиться на рівні мовних абстракцій, а постає його невід'ємною категорійною сутністю» [7, с. 16]. Вагомим чинником у дослідженні слова на морфологічному рівні є визначення сукупності його категорійних ознак, які програмують певні класифікації й визначають стосунок цієї мовної одиниці до відповідного лексико-граматичного класу. У такому разі слово постає як носій низки граматичних значень і репрезентує особливості словозміни.

Розв'язуючи питання типології української мови, І. Р. Вихованець слушно постулює, що її визначальними ознаками є іменниковість і дієслівність [3, с. 8]. Подані аргументи дають підстави розглядати слова насамперед у ролі маркерів іменникових та дієслівних категорій, які, за висновками А. П. Загнітка, є взаємозумовленими мовними явищами. «Особливість дієслівних категорій полягає в тому, що більшість із них спрямована на відповідні семи іменних категорій, становлячи разом із ними внутрішньореченнєву форму» [4, с. 9]. До сфери іменникових зараховують переважно відмінок, число, рід, складниками дієслівних вважають спосіб, час, вид, валентність, особу, число, рід (у деяких формах). Кожну із зазначених категорійних величин варто вважати своєрідною одиницею з певною узагальненою ознакою, на основі якої слова об'єднують у різнопланові за ступенем узагальнення угруповання. Наприклад, диференційна ознака «число» слугує основою для об'єднання словоназв в одну групу з наступним розмежуванням у її межах двох підгруп – із категорійними значеннями однини та множини. Варто зазначити, що рівень узагальнення ознаки може бути вищим, у такому разі словесні номінації відповідних денотатів можуть моделювати різні типи категорій: словозмінні та класифікаційні; послідовно корелятивні, непослідовно корелятивні і некорелятивні; похідні та непохідні; дво-, три-, чотири-, семиграмемні тощо. Отже, слова української мови на морфологічному рівні становлять певні групи, вирізнення яких залежить «від критеріальних ознак, що складають вихідні положення відповідних узагальнень» [7, с. 15].

Орієнтація на здатність слова до синтаксичної реалізації в певних контекстах ґрунтується на розумінні його як відносно автономної одиниці з ознаками погенційної позиційної рухливості в межах контексту. Такої думки дотримується І. Р. Вихованець, підкреслюючи, що «відносна самостійність слова може мати **два ступені**: ступінь **позиційної рухливості** і ступінь **функціонально-синтаксичної самостійності**. Позиційна рухливість слова вказує на його широке – хоч і не абсолютне – більш чи менш вільне переміщення в реченнях (у різних реченнях те саме слово може займати різні позиції). <...> Ступінь функціонально-синтаксичної самостійності полягає у здатності слова виконувати функцію члена речення або окремого однослівного речення» [2, с. 9]. Подані аргументи засвідчують, що слово як репрезентант семантичних і морфологічних ознак водночас належить до невід'ємних складників синтаксису. Особливо виразний вияв синтаксичної зорієнтованості слова простежуємо за розподілу функцій між словоформами в процесі комунікації. Саме функція, виявляючи стосунок до різних рівнів і до мови в цілому, визначає граматичний ранг кожного мовного компонента, його розташування в сукупності інших елементів. У системі мови кожна словоназва має власний функційний потенціал, тобто сукупність закріплених за нею позицій, зреалізованих у певній мовленнєвій ситуації. На важливості функційної спеціалізації слів наголошує Г. О. Золотова. За теорією

дослідниці, в орбіту кваліфікаційних ознак мовних компонентів потрапляють форма, значення та синтаксична функція [5, с. 8–15, 66–102; 6, с. 89].

У сучасній українській лінгвістиці превалує концепція, згідно з якою синтаксична спеціалізація слів пов'язана з трьома функціями:

1) семантико-синтаксичною, що ґрунтується на семантико-синтаксичних відношеннях. У такому разі слово виконує роль одного із синтаксичних знаків – предикатного чи непередикатного. Центральне місце належить предикатові, оскільки він прогнозує кількість залежних семантичних позицій. За спостереженнями О. Г. Межова, «предметні компоненти, зумовлені валентністю предиката, являють собою іменникові (субстанційні) синтаксеми. Крім субстанційних синтаксем, у реальному реченні можуть уживатися синтаксеми невалентного характеру (атрибутивні, адвербіальні, модальні), які виникли внаслідок різноманітних перетворень вихідних речень» [9, с. 141]. Отже, функційна спеціалізація синтаксеми як мінімальної синтаксичної одиниці полягає в маркуванні певного компонента позначеної реченням ситуації;

2) формально-синтаксичною, що ґрунтується на відповідних типах синтаксичного зв'язку й відбиває формальну організацію речення. До регульованих синтаксичними зв'язками одиниць належать передовсім підмет і присудок, які однаковою мірою передбачають один одного, а також співвідносний із присудком головний член одноядерних конструкцій. Крім зазначених компонентів, слово на формально-синтаксичному підрівні може виконувати роль керованого члена речення. Його визначальну ознаку становить односпрямований підрядний зв'язок з опорною присудковою одиницею. Продуктивність сучасних мовознавчих студій становить виокремлення відповідних граматичних типів керування, що мають своїм опертям морфологічні особливості залежного слова. Відповідно до цього диференціюють власне-відмінкове (безпосереднє) керування, коли залежне слово виражене безприменниковими відмінками, і применниково-відмінкове (опосередковане), коли підпорядкування опорним словом відмінкової форми зреалізовано за допомогою применника. За ступенем вияву необхідності керованого слова для з'ясування змісту опорного розрізняють керування сильне й слабе;

3) комунікативно-синтаксичні, які, на відміну від проаналізованих вище формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних функцій, пов'язаних передовсім із репрезентацією фактів позамовної дійсності в мисленні та мові, відбивають призначення синтаксичних одиниць у мовленні. З огляду на вказані класифікаційні ознаки слово може виконувати роль складника теми (вихідної частини висловлення, відомого) чи реми (комунікативного центру, нового), а також здатне самостійно репрезентувати кожен із зазначених компонентів.

Слово як феномен граматики варто розглядати не тільки з проекцією на морфологічний і синтаксичний мовний рівень, а й на словотвірний. Словотвірна класифікаційна домінанта дає змогу об'єднати словесні номінації в певні угруповання, що моделюють словотвірні категорії, які на відміну від морфологічних і синтаксичних категорійних одиниць позбавлені регулярних засобів вираження. В українській мові групам повнозначних слів притаманні свої словотвірні особливості. Зокрема, суфіксальний спосіб превалує для творення іменника, словотвірна спеціалізація дієслова пов'язана з префіксальним способом, суфіксальний і префіксальний способи найпродуктивніші для прикметника.

Висновки дослідження. Отже, у сучасній українській літературній мові для слова як одиниці граматики характерна триаспектна функційна спеціалізація (морфологічна, синтаксична, словотвірна), що увиразнює діалектичну взаємодію різних ярусів мовної структури. Із морфологічного боку словесні номінації виконують роль формальних маркерів різноманітних за ступенем узагальнення морфологічних категорій. В орбіту кваліфікаційних ознак слова як синтаксичної одиниці потрапляють особливості його функційного потенціалу, комунікативної значущості й синтаксичної (семантико-синтаксичної, формально-синтаксичної та комунікативної) ролі в структуруванні реченневої побудови. За опису й регламентації словотвірних категорій важливе акцентування на похідності мовних одиниць, що ґрунтується на специфіці дериваційних афіксів і механізмі творення словесних номінацій.

У перспективі аналізу граматичних особливостей слова доцільним буде його докладний розгляд у межах мовленнєвих актів, а також відповідно до поліфункційності й різноманітності сучасних мовних ресурсів.

Список використаної літератури

1. Арнольд И. В. Основы научных исследований в лингвистике : [учеб. пособие] / И. В. Арнольд. – М. : Высш. шк. , 1991. – 140, [1] с.
2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398, [2] с.
3. Вихованець І. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / Іван Вихованець // Українська мова : [наук.-теорет. журн. Інституту української мови НАН України]. – 2012. – № 2. – С. 3–10.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435, [1] с.
5. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
6. Золотова Г. А. К построению функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова // Проблемы функциональной грамматики. – М. : Наука, 1985. – С. 87–93.
7. Іваницька Н. Докатегорійне → категорійне тлумачення ознаки «автосемантизм/синсемантизм» у сфері повнозначних слів української мови / Ніна Іваницька // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство) : [зб. наук. праць]. – Вінниця : ВДПУ, 2012. – Вип. 15. – С. 15–20.
8. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
9. Межов О. Дериваційні особливості модальних мінімальних синтаксичних одиниць / Олександр Межов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство) : [зб. наук. праць]. – Вінниця : ВДПУ, 2012. – Вип. 15. – С. 141–144.
10. Симонова К. Граматичні категорії дієслова: основні підходи до вивчення / Катерина Симонова // Українська мова : [наук.-теорет. журн. Інституту української мови НАН України]. – 2012. – № 2. – С. 34–44.

Одержано редакцією 19.10.13

Прийнято до публікації 14.12.13

Н. Н. Костусяк

Классификационные признаки слова как грамматические единицы

В статье предлагается классификационная схема исследования слова на фоне грамматического строя современного украинского литературного языка, указывается на его межуровневое проявление. Словесные номинации характеризуются в триаспектном измерении – морфологическом, синтаксическом и словообразовательном. К ряду важнейших признаков, отражающих морфологическую специфику данной единицы, включается его морфемное членение и отмечается особая роль служебного сегментного компонента, связанного с выражением грамматических значений. Акцентируется внимание на функциональном назначении слов маркировать различные по степени обобщения морфологические категории. В орбите квалификационных признаков слова как синтаксической единицы находятся его семантико-синтаксические, формально-синтаксические и коммуникативные особенности, что легло в основу выделения различных по статусу языковых элементов: предикатных и непредикатных (субстанциональных) синтаксем; подлежащего, сказуемого, главного члена одноядерных конструкций, управляемых членов предложения; темы и ремы или их составных. Ориентированность на словообразовательную классификационную доминанту слова позволила его описание в аспекте производности. Исследования словесной номинации в таком разрезе дало возможность указать на важную роль деривационных аффиксов, участвующих в образовании различных по частеречной принадлежности лексем.

Ключевые слова: слово, морфологический, синтаксический и словообразовательный уровни, категория, синтаксема, член предложения, тема, рема, аффикс.

Classification word attribute as grammatical unit

In the article a classification scheme of word study on the background of the grammatical structure of modern Ukrainian literary language is proposed, its inter-layer expression is given. Verbal nominations in terms three-dimensional – morphological, syntactic and derivational are characterized. To the number of key features that reflect the specific deals this morphological units, its morphemic segmentation is added, the special role of the service segment component, associated with the expression of grammatical meanings, is emphasized. On the functional assignment of words to label different in degree of generalization morphological categories are focuses. In the orbit of qualifying words as signs of syntactic units got its semantic and syntactic, formal-syntax and communication features that formed the basis of the allocation status of various linguistic elements: predicate and nonpredicate (substantial) syntaxemes, subject, predicate, predicate corresponds to the leading term mononuclear structures controlled by the sentence, theme and rheme or their components. Orientation for derivative classification dominant speech enabled its description in terms of derivatives. Research verbal category in this section allowed to point out the important role of derivational affixes involved in the creation of a variety of parts for affiliation tokens.

Key words: word, morphological, syntactic and derivational level, category, the sentence, theme, rheme, affix.

УДК 811.161.2'367

О. Г. Межов

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ТОТОЖНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з проблем функційно-категорійної граматики української мови. У ній здійснено комплексне дослідження категорії тотожності у семантико-синтактичному та формально-синтаксичному аспектах. Визначено роль лінгвістичної категорії тотожності у формуванні відношень тотожності, встановлено різновиди категорії тотожності в українській мові, охарактеризовано засоби вираження категорії тотожності, досліджено специфіку семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної організації речень тотожності, описано семантику різних структурних моделей речень тотожності. Проаналізовано підкатегорії абсолютної тотожності, номінативної тотожності, подібності, відмінності. Виокремлено семантичні й валентні класи предикатів тотожності, схарактеризовано відповідні їм субстанційні компоненти з погляду їхньої облігаторності/факультативності в семантико-синтаксичній структурі елементарного простого речення. Описано центральні й периферійні морфологічні засоби вираження категорії тотожності у зв'язку з семантичними різновидами, визначено їхні типові й нетипові формально-синтаксичні варіанти. Простежено можливі вияви суб'єктної, об'єктної транспозиції відмінків і прийменниково-відмінкових форм. З'ясовано характер симетрії/асиметрії семантико-синтаксичної, формально-синтаксичної структури речень тотожності. Обґрунтовано сутність категорійних значень тотожності, проведено їхню ієрархію та способи і форми вираження. Зроблено спробу показати складну взаємодію та взаємопроникнення категорійних функцій ідентифікації на тлі семантико-синтаксичної структури речення.

Ключові слова: категорія тотожності, речення тотожності, відношення тотожності, синтаксична категорія, формально-синтаксична структура речення, семантико-синтаксична структура речення, валентність, відмінок, предикат, дієслово, суб'єкт, об'єкт.

Постановка проблеми. Серед семантико-синтаксичних категорій речення особливе місце посідає надкатегорія тотожності / нетотожності, до якої зараховуємо підкатегорії власне-тотожності (рівності); 2) номінативної тотожності; 3) подібності; 4) відмінності (нерівності). У визначенні терміна 'тотожність' у лексикографічній традиції превалюють ознаки схожості та однаковості, збіжності. Ці відношення є близькими, однак водночас суттєво відрізняються. Вони функціонують у принципово різних площинах – денотативній і сигніфікативній, матеріальній та ідеальній. У матеріальному світі вони різко протиставлені. Схожість – це відношення між різними об'єктами, тотожність – це відношення об'єкта до самого себе. Однак